

Estudi per a la restauració de Morella la Vella

Per Vera Hofbauerová

Situació

El conjunt arquitectònic rural de Morella la Vella, d'indubtable valor històric, està situat a la dena del mateix nom, a uns 6 quilòmetres al nord-oest de Morella, al vessant sud de la Mola d'en Camarasa. S'hi accedeix per una pista que mou dels Santets a la carretera de Morella a Xiva.

L'extensió en mesura tradicional és de tres parells de bous, és a dir d'un 140 ha. A més de les pastures, boscos i terra de cultiu s'hi inclouen tres masos i diverses dependències i complements agraris.

La finca rústica Mas de Morella la Vella és actualment propietat de la Generalitat Valenciana.

Introducció històrica

El paisatge encisador a l'entorn del vessant sud de la Mola d'en Camarasa és un lloc que des dels ancestres ha servit d'aixopluc. Així ho testimonien les pintures rupestres i les restes del poblat ibèric al capdamunt de la mola. Segons la tradició, a l'abric de la roca també es va refugiar el Cid quan lluitava amb el rei moro de València.

La primera notícia escrita directa, trobada fins ara, ens la proporciona el Capbreu de 1443 i parla de Morella la Vella com una partida. El primer mas, que se suposa era l'homònim, el tenia en domini útil Domènec Garcia.

A partir de principis de segle XVII es troben bastants documents als arxius

morellans (eclesiàstic i notarial) on apareix Morella la Vella. Es tracta sobretot d'escriptures de venda, d'herència o d'arrendaments. Així sabem que des de l'any 1609 fins a l'any 1891 –quan va passar per compra a la família Sebastià– la finca estava en propietat dels de Pedro, uns senyors originaris de Terol que van ser naturalitzats a les corts de Felip III (1604). Altres notícies ens donen els historiadors dedicats a l'estudi de les Carlinades als Ports. L'any 1838 els Carlins tenien algunes posicions fortificades en les proximitats de Morella i una d'elles era Morella la Vella que comptava amb quaranta hòmens de guarnició.

Tots aquests escrits amplien els coneixements generals relacionats amb els propietaris, habitants o invasors del mas. Les inscripcions del Registre de la Propietat de l'any 1891 aporten dades sobre la seua composició arquitectònica:

Masia llamada de Morella la Vella con casalicio antiguo inhabitable que sirve para corral de ganado, y otro más moderno con habitación y para el colono y un pajar separado....

Esta estructuració, actualment ben reconeixible, la recorda clarament la senyora Teresa Ferrer Gasulla, filla dels últims masovers, família de nou germans. Ella va néixer al mas (...otro más moderno...) l'any 1915 i hi va viure fins a l'any 1932. Al valuós testimoni oral de la senyora Teresa, se sumen diverses fotografies fetes l'any 1918 amb motiu de l'estudi de les pintures rupestres

Mas 1, corral 2

acabadetes de descobrir que va fer Eduardo Hernández-Pacheco. Els anys vint es va ampliar i es va modernitzar una part del *otro más moderno*, reformes igualment viscudes i explicades per la filla dels últims masovers. Des de l'any 1936, data de compra del mas per Efrén Pitarch fins a l'actualitat, han estat poques, i més bé d'efecte distorsionador, les intervencions constructives en el conjunt.

Evolució compositiva del conjunt

No és gens fàcil datar amb precisió els edificis, malgrat els diversos escrits i testimonis, perquè l'arquitectura rural tradicional, executada amb bons mestres d'obres i regida per la necessitat espacial de les diverses explotacions agràries, s'anava fent al llarg de segles amb les mateixes tècniques i els materials constructius locals. Atès que aquests factors influents van tindre validesa al llarg d'un dilatat període de temps, es pot dir que l'arquitectura rural és atemporal.

Per tal de facilitar l'estudi compositiu hem desglossat el conjunt –les vivendes i les dependències agràries– en tres grups, definits per l'emplaçament i per la història constructiva. Els tres es complementen amb un quart grup, dedicat a elements paisatgístics.

- Edificis adossats a l'abric de la roca.
- Grup de masos 2 i 3.
- Edificis exempts.
- Camins, elements construïts en el paisatge i arbres destacats.

Edificis adossats a l'abric de la roca (Mola d'en Camarasa)

(Mas 1-antic, corral 1, corral 2, magatzem d'aïnes, galliner, colomer, cobert 1)

Aquest grup, de tipus rupestre, va des del nord-est al sud-oest seguint el perímetre del cingle de la mola. L'edifici central que, a pesar de dominar el conjunt, s'integra perfectament en el paisatge, el denominarem mas 1 o antic. Considerem que esta edificació, podria existir ja l'any 1443, en l'època de la confecció del Capbreu. La hipòtesi es recolza en l'anotació del citat llibre de cens i, sobretot, en les característiques de tipus defensiu, que descriurem més endavant. És molt probable que el mencionat quarter carlí estiguera en aquest mas, i que el fet històric fóra el motiu pel qual els masovers abandonaren el *casalicio antiguo* i es traslladaren al *otro más moderno*, és a dir al mas 2.

Adjacents a la fatxada nord-est del mas 1 es troben dos edificis semiderruïts, tancats per tota la volta amb murs de ma-

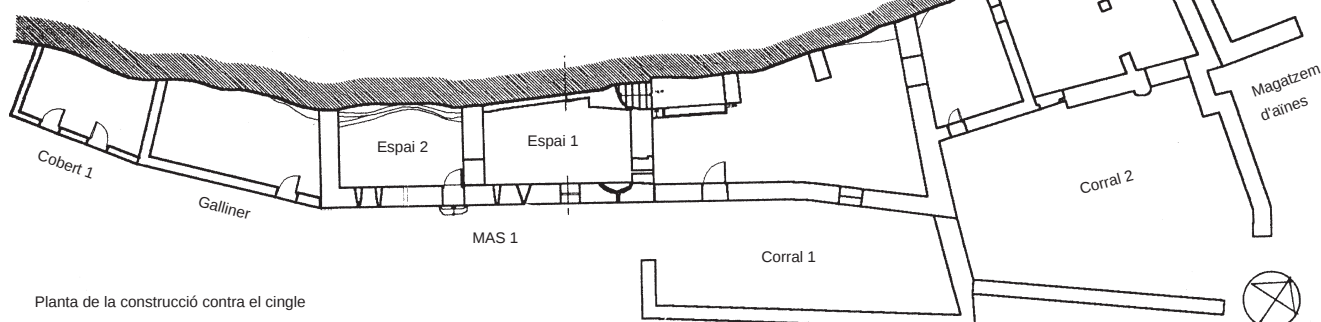
çoneria, que ja des de finals del segle XIX serveixen, com el mas antic, de corral. A pesar del seu aspecte desolat, uns carreus reutilitzats a la fatxada i en els paraments interiors i diversos detalls constructius interessants, encara per investigar, ens fan pensar que aquestes dues construccions estaven anteriorment habitades i pertanyien, amb una altra estructuració, a la composició original del mas rupestre.

L'última construcció que configura el grup al nord-est la denominarem magatzem d'aïnes. Està ubicada a un nivell d'uns 2,5 m més alt respecte els corral i existeixi des del principi del segle XX. En el present s'hi acumulen algunes màquines agrícoles però, primer, s'utilitzava per a la cria de porcs.

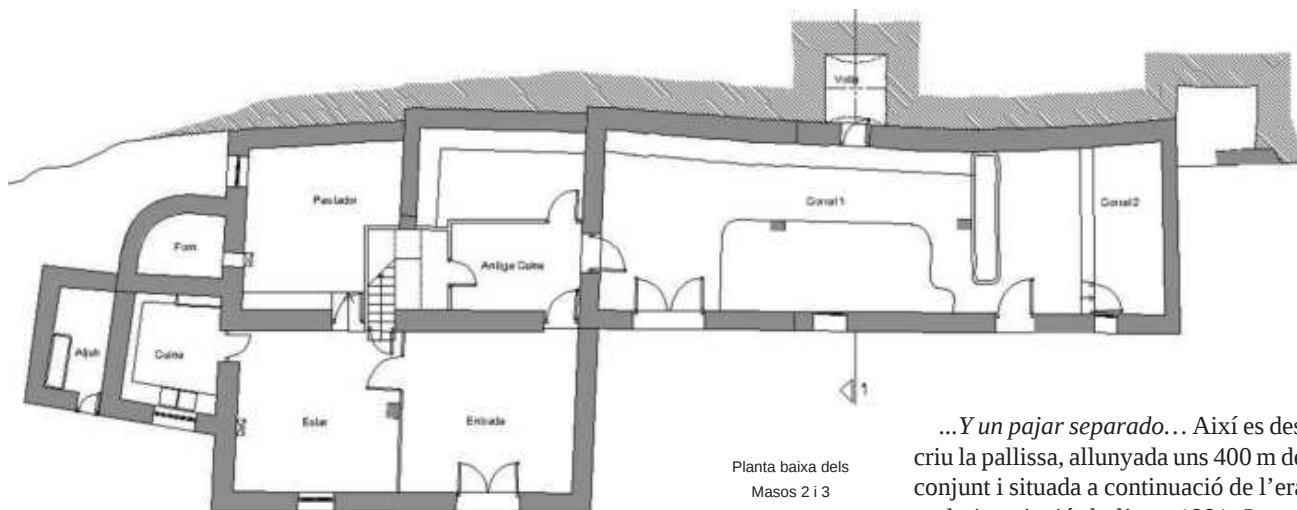
A continuació de la fatxada oposada del mas 1, la de sud-oest, està emplaçat el galliner i el cobert 1, dos construccions de reduïdes dimensions. Encara que la primera apareix en la fotografia de l'any 1918, atès l'aspecte provisorori, originàriament, probablement no existia o

Mas 1, fatxada sud-oest

Planta de la construcció contra el cingle

Planta baixa dels Masos 2 i 3

ocupava lloc en una dependència anterior. El cobert 1, un apèndix aliè a la construcció tradicional, es va afegir en els anys setanta del segle XX.

El grup d'edificacions rupestres conclou amb un colomer, una dependència inseparable, durant segles, del camp. A Morella la Vella es troba al capdamunt de la roca, entre el galliner i les superfícies amb pintures rupestres, incrustat en una balma d'arriscat accés.

Cal assenyalar que la superfície de la roca, en l'interior de les edificacions i en tot l'entorn pròxim, està ennegrida pel fum. Pot ser que siguin marques de la presència de les tropes carlines.

Grup de masos 2 i 3

(Mas 2, mas 3, forn, recuina, aljub, cobert 2)

El segon grup està encarat cap al sud i és veí del vell camí que porta a l'ermida i mas de Sant Antoni i que separa el grup del cingle i del grup rupestre. Els seus principals components, emplaçats sobre una planta comuna, però reformats en distintes èpoques, són mas 2 i mas 3. El primer, situat al costat est, és un edifici allargat, de planta baixa i pis i que suposem que existia parcialment quan el mas 1 s'utilitzava com a vivenda.

El segon, edificat sobre la part ponent del mas 2 ja en els anys vint del segle

passat, és una casa de planta baixa, pis i falsa, habitada fins a l'actualitat. Les fatxadades uniformement emblanquinades del dos masos creen un fort contrast amb els tons ocres, marrons i verds de l'entorn.

El conjunt del forn, la recuina i l'aljub és un xicotet volum amb forma orgànica contigu a la fatxada oest de la masia 3. Les tres dependències d'ús domèstic tenen l'origen en distintes èpoques. El primer pertanyia des d'antic al mas 2; el segon es va construir junt amb el mas 3; i finalment, l'aljub, procedeix ja dels anys quaranta del segle XX.

A la fatxada est del mas 2 es va adossar en els anys setanta un cobert (2), que a part de tindre una aparença precària, oculta diversos detalls constructius de la fatxada i un espai voltat format en el marge de pedra contigu.

Edificis exempts

(Magatzem, pallissa)

A l'entrada del recinte per la pista nova, davant dels corral i adjacent a una roca xicoteta està el magatzem. És una construcció allargada de dos nivells i d'aspecte constructivament heterogeni. L'última renovació de la planta superior es realitza fa uns quaranta anys, aprofitant una antiga preexistència en la planta baixa.

...Y un pajar separado... Així es descriu la pallissa, allunyada uns 400 m del conjunt i situada a continuació de l'era, en la inscripció de l'any 1891. La coberta i parts de la maçoneria d'aquesta antiga pallissa es van esfondrar amb el pes de la neu a finals dels anys vuitanta. La pallissa nova es va construir al mateix lloc i amb les mateixes dimensions. La construcció amb materials moderns, aliens a les tradicions del camp, fan del volum construït un element distorsionador del paisatge

Elements construïts en el paisatge, camins i arbres destacats

Els elements construïts, és a dir l'era, pous, bassa, conducció d'aigua i tanques i marges de pedra entre altres són complements necessaris per a la realització de les activitats econòmiques rurals. Construïts i desenvolupats amb saviesa centenària i en plena harmonia amb el camp acompanyen els masos i humanitzen equilibradament el paisatge, en aquest cas de Morella la Vella. Cal destacar els marges de pedra adaptats perfectament a la topografia. Ells remarquen i ordenen amb molta sensibilitat els desnivells i subratllen l'expressió plàstica dels distints plans del paratge amb la mola d'en Camarasa al fons.

Els camins que condueixen i creuen el lloc són dos. El camí antic, assenyalat amb marges de pedra i actualment abandonat, s'acosta des del sud-est; en arribar a Morella la Vella es bifurca cap

Aljub Cuina-forn

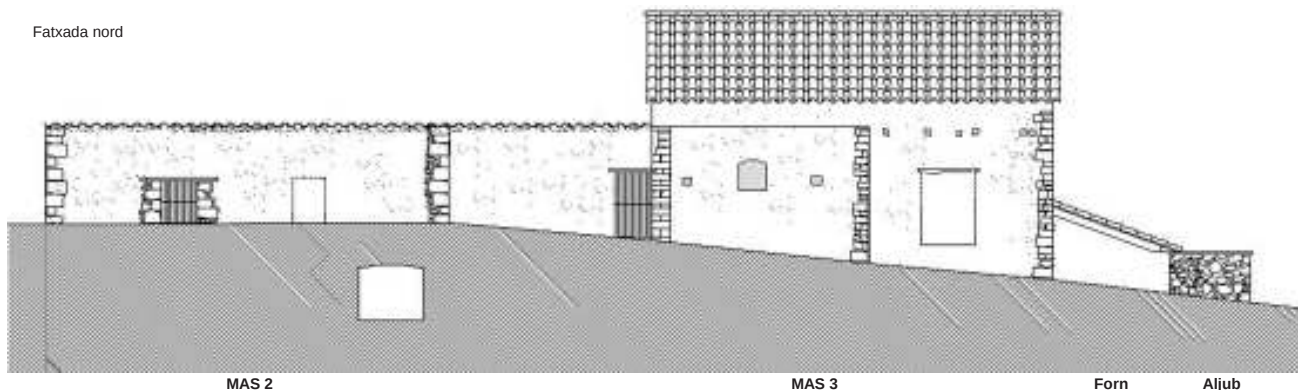
MAS 3

Fatxada sud

MAS 2

Secció transversal

a l'esquerra i dóna accés a la planta inferior del mas 2 (accés directe als corals) i continua, passant pel veïnat de les pintures rupestres, fins a l'ermita de sant Antoni. La pista nova es va crear en els anys cinquanta per a l'accés de camions i maquinària grans. Comença en el camí antic, uns 200 m abans de l'era que travessa per a acostar-se al conjunt a través del bosc de carrasques des de l'est.

El conjunt va acompanyat i vorejat de carrasques, oms, figueres, ametlers i lledoners. Els habitants van gaudir al llarg de temps de la seua ombra i fruits i també van utilitzar la seua fusta per a la construcció dels masos i les seues dependències així com per fabricar els diversos utensilis del camp.

Descripció de les construccions

Mas 1 (antic)

La forma del mas, atesa la seua característica rupestre, és singular i única. Es compon d'un potent mur frontal rectangular orientat al sud-est, de 14,70 m de llarg i 9,15 m d'alt, unit a la balma per mitjà de dos murs transversals d'uns 4 m de longitud en la base, i que en el seu desenvolupament vertical segueixen el perfil de la roca. El volum construït, complementat en la part posterior per la citada balma que configura parcialment l'interessant espai interior, està dividit i arriostrat per un mur transversal, semblant als dos exteriors. El gruix de tots els murs és de 95 cm.

La divisió horitzontal està realitzada amb uns forjats de biguetes de fusta en robust o escairat i revoltos de morter i rajola. Així es creen tres plantes, unides per dues escales. La planta baixa i primera contenen dos espais cadascuna, comunicats a través d'obertures deixades en el citat mur transversal. La missió de la planta primera pareix de vivenda. La destinació de l'espai dos de la planta baixa com a lloc per guardar vi, pernells

i sal i de l'un per a la cria de porcs no és segurament l'original, és recent de l'època quan es van obrir unes portes que comuniquen amb l'exterior. La segona planta, a causa de la inclinació de la roca, està configurada per un únic gran espai que s'utilitzava a finals de segle XIX per a guardar palla i fenàs, funció que tenia possiblement ja en els segles anteriors. Tornant als forjats, es recolzen en el parament sud-est i en la roca, amb excepció en les zones de les escales: ací, a banda del parament sud-est, es recolzen en el parament nord-est i en unes bigues transversals. El sostre dels pisos superiors és la roca.

Un detall interessant s'observa en l'espai dos de la planta baixa. Es tracta d'una trapa de taules, interposada entre els revoltos del forjat, que indica una antiga comunicació entre els espais de la planta superior i inferior.

Els murs, assentats directament sobre la roca parcialment anivellada, són de maçoneria. Segons els mamposts embeguts en el morter de calç observats en la part alta del parament sud-est, podria estar realitzada en encofrats; per tant el revocat de la fatxada, mantingut en part, es correspondria amb el morter d'unió de la fàbrica. Els dos cantons estan reforçats amb carreus, sense marques de

pedrapiquer, però perfectament escairats i ben travats. L'única superfície sense carreus es troba en la tercera part superior del cantó esquerre. Ací el perímetre de la maçoneria podria indicar l'existència original d'un element construït: encara que en el mas 1 no es va trobar cap llar, però a l'estar la roca circumdant ennegrida, possiblement es tractaria d'un conducte de fums.

La continuïtat de la impactant i excepcional fatxada sud-est, amb un rellotge de sol pintat i que segons les mesures és de proporció àuria, està interrompuda per una sèrie d'obertures de considerable diversitat tant en la disposició com en la mida. Observant el parament amb detenció es distingeixen també unes obertures tapiades en la planta baixa. És evident que no totes són originals: és el cas de l'entrada i finestra en la planta baixa, obertes toscament en el gros del mur. Les finestres del primer i segon pis, segons el revocat dels muntants, mal adaptat a la maçoneria antiga del contorn, també han sigut reformades posteriorment. Les obertures que més criden l'atenció són varies espitlleres menudes i estretes, algunes tapiades, distribuïdes a distints nivells de les tres plantes. Pel seu perfecte encastat a la maçoneria, les espitlleres són originals, és a dir han

Antic camí d'accés

sigut formades a l'alçar el parament. Aquests punts de defensa medievals van ser també vàlids durant la presència carlina a Morella la Vella.

Les obertures de la fatxada nord-est són dos accessos ubicats en la planta baixa. El primer, que condueix a l'espai 1 d'aquesta mateixa planta, ha sigut desvirtuat amb un posterior eixamplament realitzat a base de trencar i eliminar els carreus del parament. Es dóna la possibilitat que originàriament no existira aquest accés i que a la planta baixa es baixara per la trapa, ja descrita, en el forjat. L'altre accés enllaça directament amb l'escala d'escalons de pedra al primer pis. Tampoc aquest conjunt –accés i escala– amb fàbrica i detalls poc cuidats, pareix pertànyer a l'original volum construït.

L'única finestra de la fatxada sud-est se situa al primer pis i ara està tapiada. Queda per investigar l'entorn exterior d'esta finestra –l'actual galliner i la balma– ja que en el passat podria haver tingut, configurada de distinta manera, una funció diferent, per exemple la de connectar amb una altra construcció, ser l'original accés a la masia 1 o inclús ser la boca d'un forn.

Molt interessant és la forma de la teulada que cobria la distància, d'uns 80 cm, entre la fatxada sud-est i la roca. Segons unes pedres planes, en volada cap a la roca, i unes poques empremtes del morter en la roca, estos dos detalls visibles en l'espai de la segona planta, podem deduir que la coberta tenia forma d'una volta falsa, conclosa en la roca. Esta tècnica constructiva de cobertura, comú en les construccions rurals auxiliars, no l'hem trobat en cap altra edificació rupestre visitada.

Les espielleres de la fatxada sud-est i el gran gros de la maçoneria, no usual en les cases rurals, junt amb el bon con-

MAS 3. Fatxada a carasol

trol del territori des de la ubicació de la masia són característiques inherents a l'arquitectura defensiva i proporcionen una tangible sensació que es tracta d'una obra realitzada amb el natural sentiment de l'home de defensar-se. Les ciutats característiques ens van animar a visitar uns quants masos morellans el nom dels quals inclou la paraula torre, amb la finalitat de comparar els elements defensius. El pas del temps ha deixat una profunda empremta en estes construccions del camp i, a banda que algunes han desaparegut totalment o parcial, la majoria s'han adaptat –amb derrocaments o afeïtons– a les necessitats del moment. Actualment subsisteixen unes fortes torres només en tres d'elles: a Torresecura, a Torreamador i, englobada i mutilada, a Torrequerol. També s'han trobat masies amb espielleres estratègicament situades per a vigilar l'accés. En totes aquestes unitats agrícoles, Morella la Vella inclosa, encara que no es poden adscriure directament a la tipologia de fortificaci-

ons pròpiament dites, ha de subratllar-se la importància dels seus elements construïts específics: són un testimoni històric que parla de diverses situacions tenses o violentes a les que estaven exposats els seus habitants durant segles.

Vist el caràcter defensiu de l'edificació, al costat del costum de tancar els masos, és possible que en el passat el masia estiguera tancat al camí adjacent per un mur semblant als corralles veïns.

Corral 1 i corral 2

Els dos corralles, edificis integrants del *casalicio antiguo inhabitable que sirve para corral de ganado*, estan delimitats en el costat posterior per la roca i els seus buits. Els dos tenen, en el costat oposat, una única fatxada d'aprox. 12 i 11 m de llarg respectivament, realitzades en maçoneria ordinària d'aspecte desigual. S'elevan sobre plantes contingües de distinta configuració: la del corral 1, adossada al mas 1, és de forma trapezoïdal; la del corral 2, articulada a partir d'un mur central comú d'uns 5 m de llarg, és de forma sensiblement rectangular.

A pesar que les dependències descrites comprenen en l'actualitat només la planta baixa, diversos detalls exposats a continuació indiquen que originàriament eren més altes. Així en el parament nord-est del veí mas antic, damunt de la coberta del corral 1, es troben un forat de biga i restes de revocats en pendent cap a l'exterior. La coberta existent, de configuració contemporània, descansa sobre dos agulles de maçoneria, disposats radialment a la roca i òbviament rebaixats. Sumant a les enumerades restes i

MAS 2. Fatxada a carasol

detalls unes empremtes rectangulars, afonades en la pròxima roca podem suposar que junts servien d'estructura suport d'una antiga coberta, emplaçada a un nivell més elevat. La pretèrita existència d'una planta superior en el corral 2 l'evidencien dos elements constructius. Primer: la planta té, en comptes d'una coberta, un forjat pla de bigues de fusta i entrebigat d'escorça de pi o om i, segon, en la ruïnosa fatxada es manté en peu un tros de llenç corresponent a un primer pis.

Els accessos i les finestres són en general d'una aparença heterogènia, la majoria fets amb carreus reutilitzats. L'obertura més interessant és l'entrada al corral 2 els muntants de la qual estan formats amb carreus de labor medieval també reutilitzats segons la col·locació. La considerable quantitat de bons carreus, encara que reciclats, fa pensar en l'antiguitat i en altres usos de les construccions de Morella la Vella.

Els dos espais interiors estan molt tergiversats per les adaptacions orgàniques a la ramaderia. Sense una investigació arqueològica, que ajuda a unir els distints detalls dispersos, és impossible determinar la seua utilitat original.

Els corrals es complementen amb dos espais exteriors vorejats per murs de maçoneria ordinària. A la tanca del segon corral s'entra per una obertura recent, però es conserva una altra entrada tapiada i amb muntants de carreu.

Magatzem d'aïnes

En realitat es tracta d'una edificació paupèrrima, millor definida com un gran volum adossat a la roca, d'aprox. 6 x 10 m en planta, delimitat a l'exterior per tres potents murs de maçoneria –dos laterals i un frontal que inclou un gran buit d'entrada– i unes làmines metàl·liques que serveixen de coberta. L'altura mitjana és de 5 m. Davant del guarda-aïnes s'estén una superfície plana, creada artificialment i en el passat tancada, atés el mur de contenció perimetral amb un desguàs inclòs.

Galliner i cobert 1

El galliner és una xicoteta construcció de planta baixa, de forma trapezoïdal, adossada al mas 1 i a la roca. La maçoneria de les seues dos fatxades, de 2 i 8 m de llarg i de 2,5 m d'alt, és ordinària, semblant als corrals: es va emprar pedra de molt diverses mides, algunes acarades, evidentment reciclades. En els muntants dels dos únics buits –una por-

ta i una finestreta– s'observen també alguns carreus antics. De la part superior de la fatxada més llarga, tocant al camí antic sobreixen tres fustes aprox. 1 m, inclosos en l'obra. Estos pals assaonats pel temps, junt amb altres dos iguals en el mas contigu 1, manquen actualment de sentit, però en una fotografia de l'any 1918 és ben visible que servien de sosteniment a una frondosa parra.

La coberta, amb aspecte d'un pedaç, és de grans lloses de pedra col·locades sobre bigues de fusta. Com s'ha escrit ja abans, una investigació de l'entorn superior del galliner pot aclarir molt sobre l'antiga configuració de l'espai.

El cobert 1, de planta rectangular d'aprox. 5 x 2 m, és de fabrica de blocs de formigó, revocada amb morter de ciment i coberta d'uralita. En la fatxada del camí dominen dos porta de xapa metàl·lica galvanitzada

Colomer

Esta entranyable i evocadora construcció rural està constituïda per tres paraments de maçoneria ordinària, adaptada en tot el seu perímetre a la balma. En la fatxada frontal, d'uns 4,5 m de llarg, prop de bord superior, hi ha una sèrie d'entradetes rectangulars per als coloms, subratllades per estants de pedres planes. Altres entrades laterals i destinades a persones, estan parcialment tapiades o arruïnades.

Mas 2 i mas 3

Els dos masos són el resultat d'una gradual ampliació realitzada a partir d'un primer volum ubicat en l'extrem est i que evidentment va obeir a les necessitats espacials dels habitants. Basant-se en la juxtaposició de les unions

verticals i horitzontals de l'estructura murària i en la composició dels forjats reconeixem clarament cinc mòduls, que es corresponen amb altres tantes fases evolutives. No obstant, a causa del caràcter atemporal de l'arquitectura rural, no podem situar en el temps el creixement constructiu.

L'actual mas 2 es compon només de dos dels quatre volums descrits a continuació, però una fotografia d'any 1918 ens proporciona una bona visió del mas tal com era en la data indicada i probablement durant un llarg temps anterior. És a dir, composta pels quatre mòduls de planta baixa i pis, ordenats al llarg d'un desnivell del terreny, tots d'ample semblant d'aprox. 6 m.

El primer volum, d'11,70 m de llarg i aprox. 6,50 m d'ample, estava probablement construït, com ja hem assenyalat, en l'època quan la masia antiga albergava una vivenda: la planta inferior, amb un portaló d'entrada en la fatxada, actualment tapiat, serviria de corral per a tres parells de mules i una de recanvi i la superior, amb dos portes en la fatxada nord, de pallissa. Les seues funcions es van mantindre inalterades fins als anys vint del segle passat.

Molt interessant és un espai, d'aprox. 2,00 x 2,00 m conclòs amb una volta de pedra rebaixada, adossat davall el nivell de terra al parament nord, l'ús del qual ha d'investigar-se. El següent mòdul, de 6,00 m de llarg agregat a l'oest i al seu torn parcialment remodelat, forma en el present una unitat espacial i funcional amb el primer. En la planta inferior, accessible per una porta en la fatxada sud i antigament separada del corral per un mur amb porta, s'ubicava la sala d'entrada al mas i l'escala cap a la planta superior, complement de la pallissa, amb un accés directe, esta vegada en la fatxada nord.

Els mòduls tres i quatre de l'ampliació cap a l'oest, de 5,50 i 5,00 m de llarg respectivament, estan delimitats per uns murs transversals d'aprox. 60 cm de gros. En la planta baixa del primer d'ells, amb accés des de la sala d'entrada, es desenvolupava la vida diària dels masovers: aquesta estada d'ús familiar múltiple en paraules actuals, contenia també una xumenera el conducte de la qual s'aprecia en la coberta de la imatge antiga; damunt hi havia una habitació per a guardar farina i gra. En la planta baixa de l'últim mòdul, a l'extrem oest, es pastava i guardava el pa. Una interessant i puntual utilitat de la sala del primer pis, accessible directament des de l'antic camí, ens comenta, com un record d'infància, la senyora Teresa:

— Ací habitaven, en el seu dia, els senyors quan estudiaven les pintures rupestres.

L'estructura murària del llarg mas original, és a dir, les dos fatxadades principals de 28,50 m de llarg cada una, les dos fatxadades laterals d'aproximadament 6,5 m de llarg cada una i els murs interiors transversals, estan fabricades amb maçoneria de molt bona qualitat, d'uns 60 cm de gruix, emblanquinades amb grosses capes de calç. Si observem els contorns dels mamposts en la fatxada nord, ens adonem que estan embeguts en el morter i que l'aspecte de la superfície fabricada és el mateix que el de la gran fatxada del mas 1, a saber: es dona la possibilitat que els paraments s'alçaren amb ajuda d'encofrats. El primer mòdul, o fase constructiva, té els quatre cantons travats amb carreus ben treballats, els tres següents mòduls disposen de carreus només en els dos cantons oposats al seu adossat a la construcció preexistent.

Tot el forjat de planta baixa, recolzat en les dos fatxadades principals, està compost per biguetes de fusta de pi o om locals i revoltos de morter amb raseta i rebles. La coberta, a un sol vessant, cap al sud i de teula àrab de mida grossa, està col·locada sense morter sobre taules de fusta en el mòdul dos i sobre grossos fragments de corfa de pi en el mòdul 1. Les biguetes i taules sobreixen de la fatxada, formant així un ràfel tradicional.

Les fatxadades nord i oest no tenien originàriament finestres. En canvi, n'hi havia, de reduïdes proporcions, a les dues plantes de la fatxada sud. En la planta superior de la fatxada est, coincidint amb el portaló de l'entrada a planta inferior, estava situada una gran obertura. Uns xicotets buits d'entrada de coloms se

situen a les fatxada sud del mòdul 1 i en la nord del mòdul quatre.

En direm quinta fase evolutiva de les últimes obres de major envergadura que van donar origen al mas 3. Es van comprendre en els anys vint del segle passat amb el clar objectiu de modernitzar el mode de vida dels habitants. Es tracta de reformes i ampliació dels dos mòduls del costat oest de l'original mas 2, la planta del qual es va duplicar cap al sud creant així una àmplia entrada i sala d'estar-cuina. Entre el pastador de pa, que no va canviar la seua funció, i l'antiga cuina convertida en un celler, es va interposar una escala de quatre trams formada de voltes tapiades. També es va eliminar la coberta a una aigua, es va afegir una planta —la falsa— i la casa es va ensostrar amb coberta a dos vessants amb ràfels de lloses de pedra. En el primer pis es van crear dos alcovs i dos sales noves i es van mantindre la sala que hem anomenat d'Hernández-Pacheco, pel seu accidental habitant i l'habitació-graner.

Les obres es van realitzar encara amb les pautes dels sistemes constructius tradicionals. No obstant això es reconeix un sentit de composició actual en l'estricta ordenació i una major dimensió de buits, inusual a les masies antigues. Açò fa destacar el mas 3 en l'hàbitat preexistent. Ens referim a la nova fatxada sud, que s'obri a l'exterior per unes finestres i balcons amb baranes de ferro col·locats simètricament. En les restants fatxadades també es van modificar les obertures. Es van tapiar l'entrada a la sala d'Hernández-Pacheco, el gran portaló i la finestra en la fatxada est: es van obrir finestres en el nord i en l'oest. Les llandes de fusta es van canviar per uns d'arc rebaixat de raseta. Finalment, la senyora Teresa recorda que en la llarga

fatxada sud no hi havia balcó amb barrots de ferro, en el seu lloc hi havia només una allargada obertura vertical amb balustres de fusta siluettades en el pla del parament.

Cal afegir que en aquestes reformes es va reforçar el forjat i la coberta dels primers dos mòduls amb pilars de rajola i gran bigues de fusta, una estructura portant idèntica a la utilitzada a la planta primera i a la falsa del nou mas 3.

Forn, recuina, aljub i cobert 2

Les primeres dues dependències, amb una coberta comuna de teula àrab a una vessant, són interessants des del punt de vista etnològic. El forn de pa, a la boca del qual s'accedeix des del pastador, és de tipus morú. La seua forma exterior, pròxima al cilindre truncat, està creada amb maçoneria ordinària, la cúpula interior és de rajoles. La xicoteta recuina de planta rectangular irregular, d'aprox. 3,00 x 3,50 m, comparteix dos dels seus paraments amb el forn i el mas 3 respectivament. Els altres dos paraments, d'aprox. 60 cm de gros, amb una finestra al sud, són propis i contemporanis en temps a la construcció del mas 3. L'espai, directament accessible des de la cuina-estar i amb una gran pica de pedra artificial i lleixes d'obra enguixades, servia per a llavar i guardar els plats i olles; una altra funció era la de vasar, és a dir de mantindre fresca l'aigua dels cànters ací dipositats.

L'aljub de planta rectangular, d'aprox. 2,5 x 4,00 m, és una construcció adossada directament a la recuina, amb els seus tres paraments restants de maçoneria acarada sense revocar. Està teulada amb pedres planes emplaçades sobre bigues de fusta. En l'espai interior es troba un dipòsit d'obra revocada per al

MAS 3. Fatxada de ponent

MAS 2 avanç de l'ampliació a MAS 3

magatzem d'aigua de pluja. El cobert 2 de la fatxada est del mas 2 és un cubícul provisional, fet de grans lloses de pedra calcària i cobert amb xapa metàl·lica.

Magatzem

El que anomenem magatzem és un edifici de dues plantes d'ús agrícola múltiple. La forma irregular del volum està condicionada pel seu desenvolupament parcial al voltant de la roca i sobre un marge d'aprox. 2,5 m d'altura. La planta inferior, amb gran entrada sense portes, d'aprox. 23 m², amb restes d'una indústria indefinida rural, està elevada en fàbrica de grans mamposts i escàs morter d'unió. La planta superior, d'aprox. 55 m², té els paraments realitzats en una espècie de tapial modern de pedra i morter de pòrtland. La coberta a una aigua, és d'uralita.

Pallissa

L'edifici actual és de dues plantes, de base rectangular de 17,50 x 6,00 m, elevat sobre unes restes de la pallissa antiga. Els quatre paraments estan construïts en blocs de formigó sense revestir, amb excepció de la meitat inferior de la fatxada est, adossada al marge de pedra, que està conformada per maçoneria ordinària de grans pedres: esta fàbrica pertany a la pallissa precedent.

Les dues plantes no es comuniquen amb l'escala, cada una disposa d'entrada pròpia: a la planta inferior s'entra per una gran obertura en la fatxada sud; la superior és accessible directament des de l'era, contigua al costat est. La coberta, col·locada sobre biguetes de formigó i solera de matxembrat és a una vessant.

Estat de conservació

Consideracions generals

Tal com hem escrit en l'apartat de l'evolució compositiva, la configuració de l'actual Morella la Vella és un complex amalgama de diverses edificacions, erigides i modificades en distintes èpoques. El present estudi de danys contempla i respecta els grups creats segons la seua evolució compositiva, perquè no és convenient aïllar els distintes edificis i sostraur-els de l'ambient construït que els envolta i que influeix en part en el seu estat de conservació. El desglossament en grups facilita, a més, la localització i el reconeixement de les lesions i les seues causes, el primer pas per a poder proposar els processos de restauració.

Origen de les lesions

L'estat de conservació del mas i les dependències és d'un deteriorament generalitzat a causa de processos amb danys destructius lents que tenen dos causes directes, a saber: la falta d'obres de manteniment i l'adequació orgànica, de tipus provisorio, de les construccions als seus nous usos. En el passat el mas estava ple de gent i els masovers cuidaven del bon estat de les distintes edificacions i elements de l'entorn paisatgístic, perquè les reparacions del seu hàbitat pertanyien a la vida quotidiana. Actualment no hi ha habitants, el conjunt està condemnat a una progressiva decadència material i no obstant això, per estar construït amb tècniques i materials tradicionals, resisteix a convertir-se en una plena ruïna.

A les dos causes de danys, comuns a tot el mas, se suma una altra molt específica que ha de buscar-se en l'orogènia. Pel subsòl de Morella la Vella transcorre una falla del terreny, la qual al moure's va donar origen a unes llargues bades en tots els murs transversals del mas antic. No obstant, estes bades, sensiblement verticals, poden considerar-se un dany consolidat –òbviament per a reparar–, perquè no és probable que la falla torne a activar-se en un curt termini de temps.

L'única excepció en el considerable deteriorament és el mas 3 habitat fins a poc. El seu estat de conservació –dins de marc de conjunt– és acceptable.

Cap encara afegir que el subministrament d'aigua i d'electricitat són deficients.

Propostes d'intervenció

La valoració i la síntesi dels estudis previs, reunits en la investigació històrica i de l'estructura i composició dels respectius edificis, junt amb els seus danys, formen un marc de coneixements globals del conjunt rural. Estos coneixements de realitats diferents, però estretament relacionades, han condicionat la proposta de criteris generals reunits en els dos punts següents.

Consolidació i restauració

El primer objectiu de les obres és òbviament el de rescatar el conjunt de la progressiva ruïna. Això comporta uns processos dirigits a la rigidització de l'estructura portant i la restauració dels interiors i exteriors en general, és a dir de tancaments, revestiments i paviments.

La màxima vàlida per a totes la intervencions és la de mantindre l'autenticitat única i testimonial d'aquest bell lloc. Açò significa preservar els elements i detalls constructius originals en la mesura més gran possible, realitzant la seua acurada consolidació. En el cas de restitució o substitució realment necessària s'emprarien materials i tècniques tradicionals. En cap moment es buscarà la diferència entre la preexistència i la restauració, sinó una plena integració de les parts restaurades en l'entorn construït. Segons el que s'ha exposat s'ha de respectar també l'ordenació de les estances originals, ben mantinguda en el mas antic, el mas 2 i el mas 3.

Cal assenyalar la complexa tasca indispensable de sanejament de la vegetació destacada i de la restauració d'elements construïts en el paisatge, intervencions no incloses en la proposta.

Nova utilització

L'altre objectiu que es persegueix amb la recuperació del conjunt de Morella la Vella és la nova utilització.

Els espais restaurats han de facilitar un clar enteniment d'un mas tradicional, un tipus d'arquitectura vigent durant segles, que per la dinàmica de la vida actual poc a poc va desapareixent.

Per primer exposem el nou ús, ja decidit per la Generalitat Valenciana, destinat al grup de masos 2 i 3. Es tracta de la vivenda del guarda i del lloc d'acollida de visitants i estudiosos de les pintures rupestres. La nova funció, que englobarà una exposició de difusió i promoció d'aquest patrimoni de la Humanitat mil·lenari, és perfectament compatible amb la configuració actual, i que

s'ha de mantindre, en els masos restaurats.

El grup d'edificis rupestres contenen unes estades que podrien albergar una mostra etnogràfica, com a testimoni de la contínua permanència de l'home en aquest paratge, per ell transformat. Amb l'ajuda de documents de diversa índole –ferramentes i utensilis de camp i casa, fotografies, etc.– el visitant tindria la possibilitat, d'una forma didàctica i en un ambient autèntic, de conèixer la vida i el treball quotidià, les tradicions i els costums seculars dels habitants del mas. L'exposició, a nivell més ampli, podria acostar al visitant a la història dels masos dels Ports en general. Un tema interessant a incloure en l'exposició, podria ser un estudi sobre els masos fortificats morellans.

Els edificis exempts –el magatzem i la pallissa– que en el passat van ser dependències rurals, actualitzant-los, podrien estar al servici del present programa museològic, és a dir albergar garatge, sevícis, magatzem, etc.

Documentació

(Recerca i transcripció: Julià Pastor)

Arxiu Històric Eclesiàstic de Morella (A.H.E.M.)

- Capbreu de 1443.
- Còpies d'instruments notariais de la caixa Lligalls B.
- Protocols del notari Jaume López de Vidal, 7/01/1612.
- Protocols del notari Joseph López de Vidal, 26/02/1642.
- Llibre de Capítols de la Confraria de la SSma. Trinitat i Sant Antoni, 1725-1871.
- Llibre de matrimonis, 23/04/1882.
- Quaderns de compliment pasqual, 1895.

Registre de la propietat, Morella

- Finca 2083. Inscripcions 1ª a 7ª, Volum 265, foli 90 r i ss. Inscripció 8ª, Volum 647.

Arxiu Històric Episcopal de Tortosa (A.H.E.T.)

- Cens de la Parròquia de Sta. Maria de Morella, 1817.

Bibliografia

CISCAR PALLARÉS, E. (1973): *Les Corts Valencianes del Felip IV*, Edició facsimil dels Furs, capítols, provisions, e actes de Cort feyts i atorgats per la S.CRM del Rei El senyor Phelip Nostre Senyor, ara gloriosament regnant. 1604. València, Universitat de València, Departament d'Història Moderna.

DONALD, M. (1980): *Finques rústiques de les Balears, records del passat*, Palma de Mallorca.

FEDUCHI, L. (1976): *Itineraris d'arquitectura popular espanyola*, vol. 3, Barcelona, Blume.

GUINOT, E. (1999): *Els fundadors del Regne de València, repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*, Vol. I i II, València, Ed. Biblioteca d'Estudis i Investigacions, Tres i Quatre.

HERNANDEZ-PACHECO, E. (1918): «Estudis d'art prehistòric», *Revista de la Reial Academia de Ciencias Exactes, Físicas i Naturales de Madrid*, Vol. XVI, Número primero de la segona serie, Nota núm.16, Madrid.

ORTI MIRALLES, F.(1958): *Història de Morella*, València.

SEGURA BARREDA, J. (1868): *Morella i sus Aldees*, Vol. IV, Morella, Imprenta Javier Soto.

URCELAY, J. (2002): *El Mestrat Carlí. Una visita als escenaris de les Guerres Carlines del segle XIX*, Vinaròs, Ed. Antinea

VV AA (1996) C. BARDANY i CANTARELL, C.: *De la Balma a la Masia, L'habitat medieval i modern al Vallès Oriental*, Treballs del MDG, Museu de Granollers.

